

AZƏRBAYJAN RESPUBLİKASI DAXİLİ İŞLƏR NAZİRLİYİ

P O L İ S A K A D E M İ Y A S I

Kafedra: «Dövlət və hüquq nəzəriyyəsi»

Fənn: «Dövlət və hüquqi təlimlər»

M Ü H A Z İ R Ə

MÖVZU № 8.

«XX əsrdə Avropa ölkələrində siyasi və hüquqi təlimlər»

BAKI-2019

MÖVZU № 8.
«XX əsrdə Avropa ölkələrində siyasi və hüquqi təlimlər»

P L A N:

1. Marksizmdə islahatçılıq və mərkəzçilik istiqamətlərinin inkişafı.
2. Dövlət və hüquq haqqında müasir nəzəriyyələr.

Ə D Ə B İ Y Y A T:

1. G.İşircliyev, F.F.Abbasov. Politoloəiya. B., 1994.
2. O.Ə.Leysta. İstoric poltiçeskix i pravovıx uçeniy xrestomatic. M., 2000.
3. O.Ə.Leysta. İstoric politiçeskix i pravovıx uçeniy. M.,2001.
4. Yusif Röstəmov. Siyasi-göquqi tclimler tarixi. Bakı, 2000.
5. Ahababa Rzayev. İstoric politiçeskix i pravovıx uçeniy v Azerbaydcane. B., 2000.
6. Aqşin Quliyev,Qədim Şərqi quldarlıq dövlətlərində siyasi və hüquqi fikir.Bakı-2006
7. Yusif Rüstəmov,Sosial-siyasi və hüquqi təlimlər tarixi.Bakı-2007

1. Marksizmdə islahatçılıq və mərkəzçilik istiqamətlərinin inkişafı.

XX əsrin başlanğıcında əvvəlki dövrdə nəzərə çarpan vətəndaş cəmiyyətinin sosiallaşması meylə aydın şəkildə təzahür edir. XIX-XX əsrlərin gövdələrində sənaye və ticarət sahəsində aparıcı müvqə xüsusi sahibkarlardan və tacirlərdən industrial və maliyyə korporasiyalarına keçir. Eləcə də nümayəndəli dövlət cəmiyyəti dəyişikliklərə məruz qaldı. Dövlət təkcə qoruyucu (mögafizəkar) funksiyaları geyatə keçirən, «əvvə əvəzçisi» kimi deyil, həm də xalq təmsilini, seçiyeni, sosial təminatın idarə olunmasını təşkil edən sosial dövlət kimi çıxış edirdi. XX əsrin əvvəllərindən etibarən iqtisadi münasibətlərin tənzimlənməsində dövlətin rolu yüksəlir.

Burğua siyasi-göquqi ideologiyası göquq və dövlət nəzəriyyəsinə vətəndaş cəmiyyətinin kapitalist yolu ilə inkişafı istiqamətində əsaslandırıldı. Bu ideologiyaları başlıca cəhəti cəmiyyətin sinfi bölünməni saxlamaq, fəqlə sinfi ilə burğuaziya arasında ziddiyyətləri yönəlləşdirmək üçün möcyyəni islahatlar geyatə keçirmək, nümayəndəli dövlətin demokratikləşməsinə davam etdirmək və onun sosial fəaliyyətini gücləndirməkdən ibarət idi.

Sosialist siyasi-hüquqi ideologiyası isə kapitalizmin ləhvi və cəmiyyətin zəgmetkəş sinflərin mənafeyinə uyğun olaraq yenidən təşkilə ideyasına əsaslanırdı.

XX əsrin başlanğıcında XIX əsrə aid olan sosialist ideologiyasının başlıca istiqamətləri inkişaf etməyə başladı.

Sosialist-demokratiya və bolşevizm rüğunda marksist siyasi-göquqi ideologiyaya təşkköl tapdı. İki internasionalın (1864-cü və 1889-cu illərdə yaradılan), sosialist, fəqlə və sosial-demokrat partiyaların fəaliyyəti XX əsrin əvvəllərində marksizmin üstün sosialist doktrinə kimi qərarlaşmasına imkan yaratdı. Lakin marksizmin tərəfdarları arasında kapitalizmin tarixi təleyi (müqəddəratı) və sosializm bərdə, fəqlə sinfinin mənafeyini müdafiə etmək ösulları gəqqında fikir ayrılığı özc çıxdı. Nəticədə marksizmdə müxtəlif istiqamətlər təzahür etdi.

Alman sosial-demokratlarının və II internasionalın rəhbərlərindən biri olan **Eduard Bernşteyn** (1850-1932-ci illər) XIX əsrin 90-cı illərində partiya

mctbuatında «Sosializmin problemleri» seriyasından mcqalclcr çap etdirdi ve sonra bunları «Sosializmin zcmni ve sosial-demokratianın vezifclcri» adı altında kitab şcklinde ncşr etdirdi (1899-cu ildc). Bernşteyn Marksın belc bir möddcasını tckzib etdi ki, mcqsuldar qövvclclrlc istegsal mönasibctleri arasındakı antaqonist ziddiyyctler son ncticcdc kapitalizmin lchvinc ætirib çıxarır ve yeni ictimai-iqtisadi formasiyanın yaranmasını şcrtlendirir. Marksdan fcrqli olaraq Bernşteyn iddia edirdi ki, kapitalizmin sonunun çatması gclc xeyl uzaqdır. O, yazırdı: «Cæcr sosializmin qclbcəsi immanent zcrurctdirsc, onda möasir ccmiyyctin iqtisadi iflasının zcruriliyi söbut olunmalıdır. Belc söbut isc gclc yoxdur ve ola da bilmcz». Berşteyn söbut etmccyc çalışırdı ki, praktika nc «kapitalizmin mcgvi» nczcriyycsini nc dc «proteriain dilcnçi veziiyyctinc döşmcsi» ideyasını tcsdiqlcmcyib. O, qeyd edirdi ki, gcmkarlar ittifaqı ve sosial-demokrat gerckatının inkişafı burğuaziyanı mccbur edir ki, fcglc sinfinin veziiyyctini nczerc çarpacaq dcrccdc yaxşılaşdıran æzccştlcr etsin. Bernşteynin fikrincc, sosializm ideyası ælcceck ccmiyyct gaqqında ideydan uzaq olmaq etibarilc fcglc sinfinin gerckatını indikindcn yaxşı olmaqdan uzaqlaşdırır. Onun sosializm gaqqında aşahıdakı mcşgur fikri dc tcsadöfi deyildir: «Gerckct ger şeydir, son mcqscd geç bir şey». Bu fikirlc Bernşteyn fcglc sinfinin inqilabi möbarizcsinin ve bu möbarizcncn son mcqscdinin (sosializm qurmahın) mcnasızlıhını iddia ediridi. O, fcglc sinfini yalnız gerckct etmccyc, başqa süzlcc, üz yaşayış veziiyyctini yaxşılaşdırmaq öçön burğuaziyadan iqtisadi-sosial æzccştlcr cldc etmccyci lazım bilirdi.

Bernşteyn o mcnada opportinist gesab olunur ki, fcglc sinfinin cmck şcraitinin ve gcyatının mcgz, kapitalizm ccmiyyctindc yaxşılaşdırılmasının tcrfdar idi. Onun islagatçılıha meyl etmcsi dc yalnız opportunizmindcn ireli æclirdi. Bernşteyn islagatlar vasitesilc kapitalizmin sosializmlc cvcz olunacahını csaslandırmaha çalışırdı. Onun fikrincc, düvlet ncinki sinfi tçşkilatdır, elccc dc ülkeni idarc etmck öçön aparatdır.

Almaniya sosial demokratiyasının ve II İnternasionalın diæcr rcgberclerindcn biri **Karl Kautski** (1854-1938-ci illcr) idi. Kautski marksizmin

teblihinə gətirilmiş çoxsaylı cəhdlərin məclisidir. O, «Bernşteyn və sosial-demokrat partiyasının proqramı. Tənqid cəyginə» adlı kitabında Bernşteynin marksizmə zidd olan bəzi fikirlərini rədd edərək sosialist inqilabının zərurətini əsaslandırır və onun sosial-demokrat partiyalarını sosial islahatlar partiyasına çevirmək çəhərişlərinə etiraz edirdi. Kautski təsdiqləyirdi ki, kapitalizmin saxlanması şəraitində islahatlar mövcuddur və sətgi xarakter daşıyır və son nəticədə yalnız sosial ziddiyyətlərin artmasına və mübarizənin kəskinləşməsinə, bütövlükdə isə cəmiyyətin yenidən qurulmasına ətirib çıxarır.

Alman sosial-demokratiyasının banisi və rəhbərləri («eyzenaxçılar») **Avqust Bebel** (1840-1913-cü illər) və **Vilhem Libkneht** (1826-1900-cü illər) marksizmi onun tənqidçilərindən müdafiə etməklə inqilabi nəzəriyyənin başlıca müddəalarının dözümlü təkidlə qeyd edirdilər. Bebel deyirdi ki, «kötürləri rəğləndirən yayım atışını müdafiə etməyin» ən yaxşı vasitəsi sosializmin təsdiqini sosial demokratiyanın və fəqle sinfinin mübarizəsinin son məqsədi kimi təntənəli elan etməkdir. Libkneht də bu rəğdə mülagizlər yürüdükdə, sosial-demokratları əlc indicə «sosialist fikrinin yenidən təşkilinə nail olmağa» çəhərişirdi, üzö də «sosialist inqilabının yetişən meyvələrini» əüzləmədən. Onun fikrincə sosializm parlamentdə yox, köçc düyöşlərinde əlc olunacaq.

Bernşteynin reformizmini tənqid edən inqilabçı marksistlər, ilk nüvbədə **Kautski, Adler** və diğər sosial demokratlar bolşevikləri mərkəzçilər adlandıraraq, onlarla birləşmədilər, üzllərini isə «marksist mərkəz» adlandırdılar.

Mərkəzçilər fəqle sinfinin siyasi hakimiyyətini kapitalizmin yüksək inkişaf səviyyəsi əlc əlaqələndirirdilər və gəsab edirdilər ki, belə galdə fəqle sinfi cəğləlinin əksəriyyətini təşkil edəcəkdir. Buna əürc sosial-demokratlar siyasi mübarizənin məqsədini parlamentdə əksəriyyət təşkil edərək parlamentin gükumət əzrinde gükümlənliyə nail olmasında əürüdüldər. Kautski əöman edirdi ki, müvcud burğua idarəetmə aparatı bir saat ərzində xalis proletar

idarççiliyi ilc cvcz oluna bilmecz, buna əürc dc proletar inqilabı ilk başlanhıcıda (keçid düvröndc) koalisiyalı gükumct yaratmalıdır.

Mcrkcçilcrin diəcr nömâyçndcsi **Georgi Valentinoviç Plexanov** (1856-1918-ci illcr) idi. Plexanov Rusiya sosial-demokrat fçglc partiyasının csasını qoyanlardan biri vc marksizmin əürkcmlı nczcricyçisi sayılır. Xeyli diəcr marksist kimi Plexanov da gesab edirdi ki, sosialist inqilabı kapitalizmin elc inkişaf mcrğclcsindc mömköndör ki, o zaman maddi istegsal yökscck seviyyeyc çatacaq vc proletariat cçgalinin büyük gısscsini teşkil edccck. Plexanov cvvc belc qcnactc əclmişdi ki, proletariatın gakimiyycti birbaşa xalq qanunvericiliyi vasitcsilc gcyata keçirilccck. O, sonra bu fikrindcn imtina etdi. Plexanov mccburetmc yolu ilc deyil xalqın qcrarı vc razılıhı vasitcsilc qurulan sosializmcc tcrçfdar idi.

Opportunistlcr lc mcrkcçilcr arasında marksizmdcn əeri ççkilmcklc bahlı qarşılıqlı ittigamlar 1917-ci il oktyabr inqilabından sonra əöclçndi. Peterburqda ülömöndcn bir neçc əön cvvc Plexanov inamla bildirmişdi ki, sovet gakimiyycti çox yaşamayacaq. Belc dc oldu. Kautski yazdıhı «Proletariat diktaturası» adlı kitabında bolşeviklcrin demokratiyanın prinsiplcrinc zidd olan siyasetin kcskin tcnqid etdi. V.İ.Lenin bu kitaba 1918-ci ildc yazdıhı «Proletar inqilabı vc rcnçqat Kautski» cscrilc cavab vercrck proletar inqilabını xalis vc ya burğua demokratiyasına qarşı qoydu.

Marksizmin möstçqil ccrçyanı **Vladimir İliç Ulyanovun (Leninin)** yaratdıhı vc rcğberlik etdiyi **bolşevizmdir**. V.İ.Lenin yazırdı: «Bolşevizm siyasi fikir ccrçyanı vc siyasi partiya kimi 1903-cö ildcn müvcuddur».

Bolşevizmin başlıca ideyası «yeni tipli partiya» yaratmaqdır. Peşcar inqilabçılarn mcrkcçlçşdirilmiş teşkilatı olan bu partiyanın mcçscdi gakim partiyaya çcvrilcrck sosializm vc kommunist quruculuhuna dair marksist proqramı gcyata keçirmckdcn gcyata keçirmckdcn ibarctdir. Belc partiyanın zcruriliyini csaslandırmaq ondan irclı əclir ki, mcçz o, fçglc sinfinin csl mcnafeyini derk etmccyc qadirdir.

Lenin «Nc etmçli» cscrindc (1901-1902-ci illcrdc yazılmışdır) Kautskinin belc bir mölagizcsini cdaçtli vc cçcmiyyctli gesab etdi ki, proletariat üz sinfi

mənafeyini elmi ifadə edən sosialist şüuru işləyib gəzirləmə qabiliyyətinə malik deyildir. Kautski qeyd edirdi ki, elmin daşıyıcısı proletariət deyil məgz, burğua ziyalılardır. Nəzəriyyəçilərin (burğua ziyalıları içrisindən çıxan) kümcü olmadan proletariət üz xüsusi mənafeyini dərk edə bilməz və nə uhrunda möbarizə apardığını anlamaqdan uzaq olar. Onun əndclik (kortebi) cəmk gəqqının artırılması, cəmk şəraitini və gəyatını yaxşılaşdırmaq uhrunda möbarizəsi cəmyin kapitala tabe olmasını aradan qaldırmır. Buna əürc Lenin aydınlaşdırırdı ki, «proletariətin başlıca iqtisadi mənafeyi yalnız burğuaziyanın diktaturasını proletariət dikturası ilə cəvz edən siyasi inqilab vasitəsilə təmin oluna bilər». Lenin yazırdı ki, Rusiya sosial-demokratiyası fəglə gərcəkatını siyasi möbarizə yoluna istiqamətləndirməlidir. Bunun öçön Rusiyada peşkar inqilabçılərin əizli mərkəzləşdirilmiş təşkilatı yaradılmalıdır ki, o, fəglə sinfinin bötön dərnəklərinə, ittifaqlarına, birliklərinə rəğbətlik etməyə səy əüstərsin. Lenin yazırdı: «Bizə inqilabçılərin təşkilatı verin – Rusiyanı alt-öst edək».

Leninin və onun tərəfdarlarının belə partiya yaratmaq uhrunda möbarizəsi Rusiya sosial-demokratiyasında parçalanmaya əctirib çıxardı, onun bolşeviklərcə və mənşeviklərcə ayrılması ilə nəticələndi. Leninin «Nə etməli» cəsrinə cavab olaraq, Plexanov «Nəyi etməməli» cəsrini yazdı. Bu cəsrədcə Lenini və onun tərəfdarlarını blankizmə meyl etməkdə, xalqçı Tkaçovu yamsılamaqda əönəğləndirdi. Lenin Plexanovun siyasi əüröşlərinə və siyasi fəaliyyətinə səciyləndirərək, onu bir cömlə ilə sərrast qiymətləndirmişdi: «Plexanovu dohuldu xalqçı, yaşadı marksist, üldö mənşevik».

Mənşeviklərin siyasi-göquqi ideoloəiyası başlıca olaraq Kautskinin və Qərbi Avropanın diərcə sosial-demokratlarının ideoloəiyası ilə oxşarlıq təşkil edirdi. Onları belə bir fikir birləşdirirdi ki, sosialist inqilabı məgz, kapitalizmin yökscək inkişaf səviyyəsinə malik olduhu və fəglə sinfinin cəksəriyyəti təşkil etdiyi ölkələrdə mömköndür.

XX cəsrin cəvvəllərində isə Rusiya belə ölkə deyildi. İlk cəvvəllər Lenin başlıca nəzəri və təşkilatı səylərini yeni tipli partiya yaratmağa və onu cəsaslandırmağa istiqamətləndirdi. Lenin bolşeviklərin partiyasını «düvrömözön

zckası, şcrfı vc vicdanı» adlandırırđı. Birinci rus inqilabı düvröndc (1905-1907-ci illcr) Lenin söbut etdi ki, bolşevikler partiyasının rcbcrliyi altında Rusiyada burğua inqilabı büyöycrcck sosialist inqilabına keçccck. «Biz fasilesiz inqilab tercihdarıyıq. Biz yarı yolda dayanmayacağıq» fikrini qctiyyctlc ircli sörcn Lenin bir qcder sonra nczeri ccgetdcn üz scylcrini imperializmin devrilcccyinin csaslandırılmasına istiqamctlendirdi. O, yazırdı ki, imperializm kapitalizmin elc seviyycsidir ki, üzö öçön mömkön olan ger şeyi edib, indi isc tenczzölc uhrayır, «imperializm proletariatın sosialist inqilabı crfcscsidir».

Lenin mögacircctdc olarkcn Marks vc Enəelsin bir sıra cscrclcrinin icmalını gazırlayır (1916-cı ildc) vc bu zcminde düvltin nczeri problemlcrinin tcdqiqinc scy əüsterir. «Marksizm düvlt gaqqında» adlandırdıhı gcmin icmal csasında 1918-ci ildc «Düvlt vc inqilab» adlı mcşgur cscrini çap etdirdi. Lenin fcglc sinfinin möbarizcsinin csl mcqscdi naminc bolşeviklcrin tutduhu yolun dözəönlöyönc qctiyyctli inamını obrazlı şckildc gcmin cscrindc belc ifadc etmişdir: «Qoy, burğua alabaşları proletar filinc görmckdc olsunlar. Biz üz yolumuzla əedirik».

Lenin düvlt probleminc elccc dc 1917-ci ilin yaz-yay aylarında yazdıhı «Aprel tezislcri», «Bolşevikler düvlt gakimiyycyini cldc saxlaya bilcrlermi» adlı mcqalclcrindc vc diəcr cscrclcrindc mögöm diqqct yetirmişdir. O, dözəön olaraq qeyd edirdi ki, gakimiyycytc clc almaq asandır, lakin cldc saxlamaq çctindir. Bu mcnada ncinki gakimiyycytcin cldc olunması, elccc dc qorunub saxlanmasına dair üz mölagizclcrini əeniş şckildc elan edirdi.

Lenin başlıca diqqctini burğua düvltinc qarşı zorakı inqilabın csaslandırılmasına, parlamentarizmin tcnqidinc, kügnc düvlt maşınının sınıdırılması zcrurulyinc, Sovetler Respublikasının yaradılmasına (Paris Kommunası tipli respublika) yetirdi.

Bolşevikler gakimiyycytc başına əeldikdcn sonra (1917-ci il oktyabr ayı) Lenin cvvelki bezi möddccclcrini nczerdcn keçircrckcn sinfi möbarizcncin kcskinlcşcccyini csaslandırdı. «Biz diktaturanı onun cn scrt formasında gcyata keçirmcli olacağıq». Lenin fcglc sinfinin azsaylı olduhu Rusiyada partiya rcbcrliyini proletariat diktaturasının vacib şcrti sayırdı. «Proletariat

diktaturası kommunist partiyası olmadan geç cör mömkön deyildir». XX csrin 90-cı illcrinin cvvclindc SSRİ-nin (sovet imperiyasının) söqutunu şertlçndircn amillcrdcn biri, bclkc dc başlıcası ülkcdc kommunist partiyasının lcbvi oldu. Lenin «kommunist partiyası olmadan proletariat diktaturası qeyri-mömköndör» fikri mcgz onun üzönön yaratdıhı vc mcqscdyünlö surctdc dahıdılan sovet gakimiyyctinin timsalında cyani tcsdiqlendi.

2.XX əsrdə Qərbc siyasi-hüquqi fikrin əsas istiqamətləri.

Qcrb ülkclcrindc bötön dönyanın sosial-siyasi, iqtisadi, mcdni inkişafı ilc claqcđar möxtclif yeni tclimlcrc meydana əclib. Alimlcrc, ictimai xadimlcrc, mcdniyyct adamlarını bcşcriyyctin əclcccyi daga çox naragat edir. Elc buna əürc dc 1968-ci ildc bir qrupp mcşğur alimin təcşbbösö ilc Roma klubu yaradıldı. Bu klubun yaradıcları deyirdilcr ki, onların mcqscdi bcşcriyyct qarşısında duran çctinliklcrc dözəön möcyycnlçşdirmck vc çıxış yolunu əüstcrmckdir, kcskin problemlcr dinc yolla gcll etmck, möxtclif düvletlcrc arasında qarşılıqlı cmckdaşlıq ösullarını gazırlamaqcđır. Son vaxtlar Roma klubu daga çox sosial-siyasi mcscclclcr ilc mcşhul olur. Onlar insan ilc tcbict arasında bcrabcrlik, sosial cđalct, mögaribc dohuran scbcblcri aradan qaldırmaq, elmi-texniki tcrccqini tcmn etmck öçön cmckdaşlıq, gcmrcylik gaqqında ciddi tcdqıqatlar aparırlar.

Sosial-siyasi inkişaf nczcricyyclcri yalnız Qcrb sosioloəiyasında əeniş yayılmış funksionalizmin, bioloəizmin, psixoloəizmin, strukturalizmin bir çox kateqoriyalarını mötlcqlçşdirmck yolu ilc deyil, gcmçinin iqtisadi vc siyasi nczcricyyclcr texnolođi dcterminizm prinsiplcrini, «razılıq», «konflikt» kimi psixolođi kateqoriyaları, «düvr», «mcdniyyct», «sivilizasiya», «dönya şöuru» vc s. kimi qeyri-sinfi anlayışları clavc etmcklc yaradılr.

Avropa vc ABŞ-ın sosial-siyasi vc göquqi fikrindc son onilliklcrcdc möxtclif, bczcñ bir-birinc tamam cks olan ccrcyanlar möşagidc olunur: texnokratizm vc antropoloəizm, naturalizm vc psixoloəizm, elitarizm vc populizm, radikalizm vc konservatizm vc s. Mögafizckar tclimlcrclc yanaşı liberal vc demokratik fikirlcr dc yer tapır. Qcrbin möasir sosial-siyasi vc

göquqi tclimlərinin nəzəri əsasını neopozitivizm, fenomenoloəizm, ekzistensializm, neotomizm, freydizm, postmodernizm və s. kimi əniş yayılmış fəlsəfi cərəyanlar təşkil edir

XX əsrdə Qərbdə politoloəiya və göquqşönaşlıqda sosioloəi mənəibət aparıcı müvqə tutur. Bötön ictimai mənəibətlərin, siyasetin, dövlətin və göququn öyrənilməsində əsasən sistem-struktur və funksional metodlar tətbiq edilir.

Normativizm

Qərb göquqşönaşlığında, əsasən onun konkret səğlərləndə formalizm cəmiyyətlə yer tutaraq qalır. Göquqi neopozitivizmin ən təsirli qolu normativizm və yaxud **H.Kelzenin** (1881-1973) «təmiz göquq nəzəriyyəsi»dir.

Kelzən əürə, göquq elminin təmizliyi deyəndə aşağıdakılar nəzərdə tutulur:

1. Göquq elmindən ideoloəi və aksioloəi (dəyər) cəğətlərin çıxarılması. Elmi idələəiyə qarşı qoyan Kelzən gəsb edirdi ki, göquq nəzəriyyəsi bötön ideoloəi-yaləəə mənəibətdə azad olmalıdır. Yalnız belə gəldə o süzön əsl mənasında elm ola bilər. 2. Göquq elminin təmizliyi bu elmdən bötön sosioloəi aspektləri atmaq, yalnız formal məntiqi qaydaları saxlamahı tələb edir. Kelzən mövcud olan gəqqında elmi (Sein) lazım olan gəqqında elmi (Solien) qarşı qoyur. Birinci səbəbiyyət qanunə əsaslanır bir-birincə təbə olan gədisləri səbəb və nəticə kimi əlaqələndirir. Buraya təbiət gəqqında elmlər, möcyyəni mənadə sosioloəiyə, tarix, psixoloəiyə daxildir. İkinci qrup elmlər – etika və göquqşönaşlıq – mövcud olan deyil, lazım olanı tədqiq edir, yeni insan mənəibətlərinin normativ qaydalarını araşdırır.

Göquq normalarının birliyinin və dəyərinin ömumi mənbəyi kimi *əsas normalar* çıxış edir. Əsas normalar nə göququn sosial bazasının sintezi, nə də təbii göququn normasıdır. Kelzənin fikrincə, əsas normaların funksiyası nə aksioloəi, nə etik-siyasi, nə də sosioloəi deyil, elmi-nəzəri səğdər.

Kelzən əürə göququn ən yüksək mərgəli olan konstitusiyə üz təməlini məğz əsas normada tapır. Dəğə sonra üz cəmiyyətləncə əürə aşağıda duralan qanunlar və ömumi normalar (qanun qövvəsində olan fərmanlar, sərəncamlar)

əclir. Lap aşahıda isc mcgkcmc vc idar orqanları terciindən yaradılan vc ayrı-ayrı göquqi vcziyyetlərc tctbiq edilcn ferdi normalar durur.

Kelzen düvlctin cn csas clamcti olan suverenlik mcsclesinc dc formal göquqi müvqedcn yanaşırdı. O, tcsdiq edirdi ki, göquq elmi baxımından suverenlik normativ qaydaların mcntiqi csası kimi çıxış edcn idrak kateqoriyasıdır.

Müasir təbii hüquq nəzəriyyələri

Göquqa mcna vc aksioloqi (deycr) baxımından mönasibct möasir Qcrb göquq fclscfcsinin vc tcbii göquq nczcriyycsinin csas xösusiyyctidir. Bu nczcriyycnin terciədarları göququn csasını ideallarda, mcncvi deycrlərdc, idealistccsinc izag edilcn «şeylərin tcbictində», tcbii göquqda axtarırlar. İnsan göququ problemləri, göquq ilc qanunun fcrqləri, magiyct ilc onun tczagörö arasındakı mönasibct, forma ilc mczmunun claqcsi elc bu baxımdan izag edilir.

Aşahıdakılar tcbii göquq gesab edilir: xösusi mölkiyyct, bcrabcrlik, demokratiya, ccmiyyctin düvlctli vc kasıblara bülönmcəsi, gakimiyyct vc ona tabe olanlar vc b.

Qcrbi Avropada neotomizm, fenemenoloəiya, eksizensializm vc germenevtikaya csaslanan tcbii göquq nczcriyycləri daga əniş yayılmışdır.

Neotomizm katolik kilscsinin gükmranlıq etdiyi ölkclərdc (Fransa, Almaniya, İtaliya, Avstriya, Belçika, İspaniya, Latın Amerikasısı ölkclərində) daga çox yayılıb. Dini göquq fclscfcəsi ABŞ-da fcaldır.

Katolik göquq fclscfcsinin başlanhıc nüqtəsi Allagın bötön varlıhın ilk scbcbi olmasını qcbul etmckdir; düvlct vc göquq Allag terciindən yaradılıb, mcncvi başlanhıcının ncticesidir, ilagi ahılın ictimai qaydalarda cks olunmasıdır.

Neotomizi tcbii göquq deycndc adctcn aşahıdakı ömumi prinsipləri nczcrdc tutur: azadlıq, cdalet, gcr kcsc onun lcyaqctinc əürə qiymct vermck, bahlanan sazişləri yerinc yetirmck, gakimiyyctc gürmct, ömumi rifag, gcmrcylik vc s.

Fenomenoloəiya csasında yaranan göquq nczeriyycleri pozitiv göququn csasını «eydos»larda əürördölcr. Eydoslar «tcmiz magiyyct», «ideal göquqi formalar», «aprior» (tccröbcdcn cvvcl) normativ ideyalar» demckdir. «Eydotik göquq» tcbii göququn xösusi analoqudur vc pozitiv qanunçuluqdan cvvcl əclir. Mcgz bu göququn kümckliyi ilc ferdlerin gerckctleri möcyycn sistemc əctirilir.

Ekzistensial göquq fclscfcsi gesab edir ki, adi varlıq seviyyesinde göquq, pozitiv göquq üz-üzlöyöndc söni yaradılan donmuş bir şeydir. Üzönön gcyati qövvcisini göquq insanın ekzistensiyasında (canlı varlığında) tapır. Göququn csası olan ekzistensiya ilc adi ictimai varlıq arasındakı qarşılıqlı claqc fasilsiz olaraq bir-birini cvcz edcn konkret gcyati gadislcrdc üz ifadəsini tapır. Bu nczeriyyecə əürc, tcbii göquq daimi, dcyişmcz mezmuna malik deyil. Göquq süzön xösusi mcnasında quru vc donmuş normalar sistemi ola bilmcz; o ayrı-ayrı göquqi vcziiyyctlerin fasilsiz, ardıcıl fcaliyyctidir, göquqi gadislcrin ccmidir. Belc vcziiyyct ferdi vc tckrar olunmazdır, ona əürc dc onun göquqi gelli normalaşdırıla bilmcz.

Germnevтик tcbii göquq nczeriyycsinin tcrfdarları mötlcə, gercketsiz tcbii göquqa, gcmçinin tcbii vc pozitiv göququn bir-birinc qarşı qoyulmasının cleyginc çıxış edir. Tcbii göquq ferdlerin azadlıhı, bcrabcrliyi, tcglökcşizliyi prinsiplcrindcn dohan cdalet ideyasına csaslanır.

Germnevтик nczeriyyecə əürc göquq anlayışı sadccc olaraq göququ dcrk etmck deyil, elc bir prosesdir ki, burada «canlı tarixi dil» csasında «konkret tarixi göququn yaranması baş verir». Belcliklc, göquq germnevтик proses anlayışının mcgsuludur. Bu nczeriyyecə göquq normalarına deyil, göquqi mönasibctlerc, göquqi qcrarlara, göquqi gerckctlerc, göquqi davranışlara vc s. istinad edir. «Möccrred qanunun» mctni bötön gallarda faktiki vcziiyyctlc ten əclmcli, «şeylerin faktiki vcziiyyctinc» uyhunlaşdırılmalıdır. Bunun ncticesindc pozitiv göquq norması vc «şeylerin faktiki vcziiyycti, olmalı şey ilc olan bir-birinc uyhun vcziiyyctc əctirilir vc bu yolla «konkret, gcqiqctcn müvcud olan tarixi göquq» meydana əclir. Qanunun mctnini başa salmaq mcgkcmc gakimleri vc inzibatçılar tcrfindcn edilir.

Ümumi rifah dövləti nəzəriyyəsi.

Kapitalizmi tənziyləmək vasitəsi kimi dövlətin iqtisadiyyata daha fəal müdaxilə etmək zərurətini məşhur inəlis iqtisadçısı **D.Keysi** (1883-1946) əsaslandırmışdır. Sonralar Keysinin ideyaları bir çox «ümumi rifah dövləti» konsepsiyaları ön əsas olmuşdur.

«Ümumi rifah dövləti» nəzəriyyəsinin tərəfdarları sübut etməyə çalışırlar ki, ikinci dünya müharibəsindən sonra Qərbi dövlətləri öz xarakterlərini dəyişib və kapitalizm bütövlükdə istəklək və rifah cəmiyyətinə çevrilib. Dövlət ona əvvəlki ümumi rifah dövləti adlanır ki, o öz vətəndaşlarının firavan yaşaması ön əhəmiyyətli, təhsil, sosial təminat sahəsində ciddi islahatlar gətirir. Bu nəzəriyyə təsdiq edir ki, Qərbin bütövlükdə varlı ölkələrində dövlət tam demokratikləşib, bütövlükdə vətəndaşların rifahını qorumaq, iqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsi, ümumiyyətlə bütövlükdə sosial və humanitar sahələrdə öz öhdəliklərini üstənir. Buradan belə nəticə çıxarılır ki, ümumi rifah dövlət nəzəriyyəsi Qərbi ölkələrində dövlətin sosial-iqtisadi gətirə daha çox müdaxilə etməsini əks etdirir.

Sənayenin bir çox aparıcı sahələrini milliləşdirən dövlətlərin üzvləri sağlamlıq olur, fəal təsərrüfat subyektinə çevrilirlər. Bəzi tənziyləmə və nəzarət üsullarından istifadə edən dövlət xüsusi sektora daha ciddi təsir üstənir. Qiymət, verəi, kapital qoyuluşu, idxal, ixrac, dövlət sifariş, kredit və s. sahələrdəki siyasəti vasitəsilə dövlət xüsusi sektorun işinə müdaxilə etmək imkanına malikdir.

Dövlət iqtisadiyyatı və sosial inkişafı planlaşdırmaq sistemi yaratmaq yolu ilə işsizliyi və iqtisadi böhranları aradan qaldırmaya çalışır. Qərbi Avropa dövlətlərinin çoxunun konstitusiyasında əmək, istirahət, sağlamlılığın qorunması, sosial sığırta, təhsil və s. gövqələrə təminat verilir. Demokratik qüvvələrin təsiri altında 1948-ci ildə BMT-nin qəbul etdiyi İnsan gövqələrinin Ümumi Bəyannaməsində insanların ictimai təminat, əmək və işsizlikdən müdafiə olunmaq, istirahət və məzuniyyət, təhsil, yüksək gətirə səviyyəsinə malik olmaq, sağlamlılığını qorumaq gövqələrinin olması üstənir.

İndustrial və postindustrial cəmiyyət nəzəriyyəsi

İndustrial cəmiyyət nəzəriyyəsi sosial təcqini ərçeklikdən kötlvi bazar iqtisadiyyatı və əniş demokratik quruluşu olan qabaqcıl, inkişaf etmiş industrial cəmiyyətc keçid kimi başa döşör. Bu keçidin csasında texniki yeniliklərin ardıcıl olaraq tctbiq edilməsi prosesi durur. Bu nəzəriyyətc əürctimai quruluşun mötcrçqi olmamının csas meyarı sənaye istegsalının inkişaf mcrçclsi, xösuscü kötlvi isteglak mallarının, o cömlcdü uzunmöddctli istifadə olunan malların istegsalıdır.

Çoxsaylı alimlər bu nəzəriyyəcnin möxtclif variantlarını gazırlamışlar. Onların arasında ABŞ-da Dğ.Gelbreyq, U.Rostou və başqaları, Fransada A.Aron daga çox mcşgurdurlar.

Postindustrial cəmiyyət konsepsiyası industrial cəmiyyət nəzəriyyəsinin sonrakı inkişafıdır. Cəmiyyətin inkişafının csasını texnika və istegsalın inkişafı, gcmçinin istegsal sagclcrinc və ixtisasa əürctmck büləösö tçşkil edir. Bu nəzəriyyətc əürctmösir cəmiyyətin sosial və iqtisadi problemləri elmi-texniki tcrçqinin (ETT) xarakteri ilə möcyycnlçşdirilir.

Son onilliklərdc Qcrb politoloəiyasında siyasi gäkimiyyətin tcbicti, büləösö və tçşkili gaqqında texnokratik və rasonalist izaglar əniş yayılmışdır. Bu ccrçyanın tcrçfdarları söbut edirlcr ki, XX csrin ikinci yarısından başlayaraq Qcrbdc sinfi toqquşmaları, inqilabi çaxnaşmaları, vctndaş mögaribcsini istisna edcn yeni düvr – «tcmiz tckmöl inkişafı» düvrö başlamışdır. ETT rugu, rasonalizm siniflər arasındakı mönasibctləri daga ahıllı və dinc yolla yüncldir.

İndustrial cəmiyyət nəzəriyyəsinin nəzəriyyəsinin nəzəri csaslarından biri texnoloği determinizmdir. Texnika ilə cəmiyyət arasında birbaşa claqc olduhu əüsterilir, cəmiyyətin csas strukturu, siyasct, ideoloəiya, iqtisadiyyat və s. csascü texnika ilə möcyycnlçşdirilir. Texnoloği determinizmin tcrçfdarları gesab edirlcr ki, csas mcşscü indi əclir əütörmck deyil, yeni texnikanın tctbiq edilməsi, elmin inkişafı, istegsalın artması, yeni avadanlıhın dözcldilməsi, istegsalatda və bötüvlökdü cəmiyyətcü sosial iqlimin yaxşılaşması, ömumi

rifagın tcmın edilmcsidir. Zcgmctkeşlcrin gcyat scviyycsi vc gcyat tcrzi küklö surctdc yaxşılıha dohru dcyişmişdir.

Texnokratik nczeriyyenin yeni variantı belc bir fikri csaslandırır ki, möasir ccmiyyctdc siyasct ideoloəiya işi deyil, idarc etmck texnikasıdır; tcsdiq edilir ki, texniki möcçsisclcrin (istegsalın teşkilatçılاری vc mögendisclcrin) elmi biliklcr csaslanaraq bötön ccmiyyctin naminc tcdbirler gcyata keçirir. Demcli, ccmiyyctin kapitalistler yox, bu vc ya diəcr qcrarların scmcrclilik dcrccsini daga dcqiq möcyynlcşdirmeyi bacaran texniki mötccssisler idarc etmclidir.

Plüralist demokratiya nəzəriyyəsi

Plöralist demokratiya ccmiyyctində möxtclif, bczcn zidd qövvclcrin, qrupların, partiyaların, ccmiyyctlcrin siyasi proseslcrdc gəç bir mcgdudiyycct qoyulmadan scrbct iştirak etmcsini nczcrdc tutur. Bötön müvcud sosial-siyasi qövvclcr imkcn verilir ki, üz proqramlarına uyhun olaraq scrbct fcaliyyct əüstcrsinlcr. Bu nczeriyyenin tcrfdardar söbut edirlcr ki, möxtclif plöralist qrupların scrbct olaraq qarşılıqlı tcsir əüstcrmclcri gacimiyycctin bülönmcsi prinsipinc tam uyhun əclir.

Konstitusion gacimiyycctc malik olanların çıxardılı siyasi qcrar ccmiyyctdc tcmil olunan möxtclif sosial-siyasi qövvclcrin bir-biri ilc toqquşan mcnafclcrinin kompromisi (barışması) kimi meydana əclir. Möxtclif vasitclcr ilc bu qövvclcr üz siyasi mcqşcdlcrini gükumctc, parlamentc, seçicilcr vc ictimai rcyc çatdırmaq imkanına malikdir. Ccmiyyctin plöralist teşkili konstitusiyaya csascn möxtclif partiya vc assosiasiyalar yaratmaq göququ ilc tcmil edilir; bu göquq möstcsna gallarda ictimai cminamanlılı vc tclgökcşizliyi qorumaq mcqşcdilc mcgdudlaşdırıla bilcr.

Plöralistlcr gcsa edirlcr ki, insanın fcrdiyyctçi tcbictinc elc ccmiyyct forması uyhun əclir ki, orada bötön ictimai gcyatı ilkin vc aparıcı başlanlıcı kimi çoxlu möxtclif mcnafclcrin scrbct ifadc edilmcsi vc gcyata keçirilmcsi qcbul edilir.

Plöralizm modellcrinde fcrdiyyctçilik gcyatdan tccrid edilmiş möccrred bir şey deyil. Demokratiya anlayışının başlanhıc nüqtcsi kimi ger bir şcxsin konkret azadlıhı neczcrdc tutulur.

Plöralist demokratiyanın tcrfdarları gesab edirlcr ki, gakimiyyctin bülönmcsi demokratiyanın csas meyarıdır. Onlar siyascti plöralizmin cvczi olmayan qoruq yeri kimi tcvir edirlcr. Plöralizm iqtisadiyyatdan asılı olmayan mügkcm zcmn üzcrinde qurulur: gakimiyyctin bülönmcsi, çoxpartiyalılıq vc s.

Qcrb alimlcrcnin çoxu demokratik ölkclcrin siyasi sistemində partiyaların rolunu möstcsna dcrccdc yüksck qiymctlendirir. Onların fikrincc partiyalar siyasi gcyatın gerckctverici qövvcsi rolunu oynayır vc liberal demokratiyanın csasını tçşkil edir. Çoxpartiyalılıq demokratiyanın cn csas tcmnatçısı gesab edilir. Siyasi partiyaların aparıcı rol oynadıqları seçkilcr düvlt ilc xalq arasında gakimiyyctin bülönmcsinin csas forması sayılır. Belcliklc, çoxpartiyalılıq demokratik ccmiyyctin cncncvi vc ayrılmaz xösusiyycti gesab edilir. Siyasi qövvclcrin monizmi, ilk nüvbcdc tekpartiyalılıq (totalitarizmin clamcti kimi) demokratiyanın csasını tçşkil edcn plöralizmin tam cksi kimi bu neczriyyccnin tcrfdarları tcrfindcn inkar edilir.

Müvazinät nəzəriyyəsi. Konflikt (münaqişə) nəzəriyyəsi

Qcrb politoloöiyasında ccmiyyctli yerlcrcndcn birini göququn gükmranlıhı vc göquqi düvlt konsepsiyası tutur. Bu konsepsiyaya əürö göququn cn csas vczifesi sosial konfliktleri aradan qaldırmaq vc ccmiyyctdc mcnafclcrin möcyycn mövafzinctini yaratmaqdır.

Ccmiyyctin mövazinct vc inteqrasiya (birlçşdircn) modellcri ictimai sistemin sabitliyi vc normal fcaliyycti öçön zcruri şcrait yaradan konsensus (ccmiyyctin bötön özvlcrinin gcmrcy olması) prinsipinin csas şcrt kimi ircli sörör. Konflikt isc sosial anomaliya gesab edilir.

Qcrb politoloöiyasında göququn gükmranlıhı neczriyycsi lcəitimlik (qanunilik) ideyası ilc sıx claqcddir. Bu neczriyyccnin tcrfdarları gesab edirlcr ki, göququn gükmrlılıhı o demckdir ki, xalq gakimiyyctdc olanlarla idarc edilcnler, düvltli ilc kaçıbların davranışlarını nizamlamaq vasitcsi kimi künöllö olaraq göququn qanuniliyini tanıyır.

1960-cı illərdən başlayaraq siyasi hakimiyyətin «mövazincet modellərincə» əsaslanan konsepsiyalar cəmiyyəti dərəcədə tənqiddə məruz qaldı. «Cəmiyyətin konflikt (mənaqişə) modeli»ni nəzəri cəhətdən əsaslandırmağa çalışan bir çox əürkcəmi alimlər fəaliyyətdə başladılar. Bu iki cərəyanın nümayəndələri üg konsepsiyalarını əsaslandırmaq öçön qarşı tərəfi elmi dəqiqlikdə əönəqləndirir və sübut etməyə çalışırlar ki, onların fikri real ictimai geyat proseslərinə uyğun əəlmir.

Bir çox Qərb möəllifləri (məsələn, Amerika sosioloqu C.Terner) hesab edirlərki, konflikt nəzəriyyəsinin əsasını K.Marks qoymuş. Ondan bir qədər sonra alman sosioloqu G.Zimmel (1858-1918) bu nəzəriyyəni başqa müvqədən izah etmiş və «konflikt nəzəriyyəsi» ifadəsini elmə əətirmişdir. Marks konfliktin antaqonist (barışmaz), Zimmel isə integrativ xarakter daşdığını əüstərirdi. Marks konfliktə gəll etmək şraitini, Zimmel konfliktin yumşalması yollarını əüstərirdi. C.Ternerin fikrinə əürə, möasir konflikt nəzəriyyələrinin tərəfdarları bu iki mötəfəkkirin fikirlərindən birini əsas kimi əütörörlər. Plöralist demokratiya nəzəriyyəsinə də bu iki zidd cərəyan gəqqində sügbət əədir.

Konfliktin qrup və fərdlərin davranışının, ictimai strukturların transformasiyasının və sosial proseslərin inkişafının əsasında durması kimi fundamental faktın əsaslandırılması K.Marksın, M.Veberin və onların davamçılarının əsərlərində üz əksini tapıb. Emil Dörkgeym (1858-1917) deyirdi ki, konfliktlərin qaynağı kifayət qədər paradoksal və qeyri-kamil olan insan şöurunun istiqamətləndirdiyi qaydalara əədib çıxır. Bir çox Avropa alimləri də konfliktlərin səbəbini insan şöurunda axtarırlar.

XX əsrin axırlarından konflikt problemi yənc də diqqət mərkəzindədir. Məsələn, məşhur amerikan politoloqu S.Xantiqton hesab edir ki, indiki dövrdə mənaqişə dövlətlər arasında əədir, çönkö tədricən dünya siyasətinin subyektə kimi sivilizasiyalar milli dövləti əvəz edirlər. Sivilizasiyalar bir-birindən fərqlənən mədəni birliklərdir. S.Xantiqton yazır: «Qlobal siyasətdə prinsipial mənaqişə möxtəlif sivilizasiyalara əid millət və qruplar arasında baş verəcəkdir.

Sivilizasiyaların toqquşması dünya siyasətində üncümlü yer tutacaq. Cəcr baş tutarsa nüvbəti dünya möğaribəsi sivilizasiyaların möğaribəsi olacaqdır».

S.Xantiqton təsdiq edir ki, sivilizasiyaların qarşılıqlı mənəsbəti potensial olaraq mənəfişə daşıyıcısıdır, çönkö onların əsasında möxtəlif dəcər və cəqidlər durur. Dəcər və cəqidləri isə bərişdirməq iqtisadi və siyasi mənəfələri bərişdirməqdan daga mörəkkekdir.

S.Xantiqton deyir: «Qərb gəciqctən də beynəlxalq təsisatlardan, üzönön gərbi qödrətindən və iqtisadi eğiyyatlarından istifadə edərək, Qərbin östönlöyönö saxlamaqla, Qərbin maraqlarını qurmaqla, Qərbin iqtisadi və siyasi dəcərlərini yaymaqla dünyanı idarə etmək istəyir».

S.Xantiqtonun müsəlman və başqa sivilizasiyaların Qərbin demokratiya dəcərləri və bazar iqtisadiyyatı ilə bir araya çəhişməməsi gəciqində təşvişi əsassızdır. Çəhdəş dünyada gəç bir sivilizasiya üzönön spəfikliyinc baxmayaraq, dünyada baş verən qlobal iqtisadi və siyasi modernləşmə prosesindən kənarda qala bilməz.

Konflikt nəzəriyyəsinin tərəfdarları sübut etməyə çəhişirlər ki, möasir industrial cəmiyyətin daxili strukturunu siniflər yox, «ömmü mənəfə» prinsipi əsasında yaranan daga kiçik sosial birləşmələr və qruplar xarakterizə edir. Qruplar arasındakı mənəsbət «mənəfişə olan maraqlar»ın möbarizəsi kimi çıxış edir. Lakin bu möbarizə sinfi xarakter daşımır və mövcud quruluşun iqtisadi əsasını sarsıtmır. Bu nəzəriyyəyə əürə sinfi möbarizə aşahıdakı çoxçaylı mənəfişə edən qrupların sahlam rəqabəti ilə cəvz olunur: siyasi, iqtisadi, gərbi, elmi, mədəni, dini, inzibati, ideoloji və s. qruplar. Biri-biri ilə rəqabətdə olan qruplar nəticədə qarşılıqlı olaraq tarazlaşır, demokratik idarə ösulunu təmin edir, gər gənsi bir qrupun diktaturasına, gəmçinin «çoxluğun tiranisiyası»na imkan vermir.

Elita (seçmə adamlar) nəzəriyyəsi

XX əsrdə Qərbdə əniş yayılan aristokrat (zadəgan) ideyalarından bir idə xalq kötlələrinin idarə qabiliyyətinin olmaması fikridir. Bu ideya üz cksini

«elita nəzəriyyəsi»ndə tapdı. Bu nəzəriyyənin əsasını İtaliya politoloqları G.Moska (1856-1941) və V.Pareto (1848-1923) qoymuşlar.

Bu nəzəriyyəyə əsasən siyasi bir-birinc qarşı dərəcə iki sinfin mübarizə meydanıdır: hakimiyyətdə olan azlıq (elita) və idarə olunan çoxluq (xalq).

G. Moska yazmışdır: «Təşkil olunmuş azlığın təşkilatsız çoxluq üzərində suveren hakimiyyəti qayıtmazdır. Gər çünki azlığın hakimiyyəti təşkil olunmuş azlığın totalitərinə (ömrümlüyünə) qarşı duran gər bir çoxluq nümayəndəsi öndə aradan qaldırılmaz bir şeydir. Eyni zamanda azlıq ona əsasən təşkil olunma bilir ki, o meğz azlıqdır. Yəni adam gənci, işin ömrümlü anlayışı ilə gərçək edərkən, bir-biri ilə gənci olmayan, təkbaşına ömrümlü çaxlayan min adama qalib əldir».

G.Moskanın fikrinə, müasir cəmiyyət formal olaraq gərçək bir imtiyaz tanımır. Bütün vətəndaşlar qanun qarşısında bərabərdir, çünki mülki, gəncinin siyasi gömrüqlərə malikdir. Moska deyirdi ki, «yeni idarə edən sinif»in faktiki gəmrümlü çox müstəqil sistem vasitəsilə gəncə keçirilir. «Pəşkar bürokratik ömrümlü» konstitusiyaya uyğun yaradılan idarəçilər, siyasi nümayəndəliklər, ömrümlü seçki gömrüqlünə əsaslanaraq gəmrümlü edirlər. «İdarə olunan çoxluğun» ən qabiliyyətli ömrümlü öndə «hakim sinif» aparan yol açıqdır.

«Elita» sözünə siyasi elmlərlə bu nəzəriyyənin başqa yaradıcısı V.Pareto əlavə etmişdir. O, gənc edirdi ki, cəmiyyətdə gənc elita gəmrümlükdir. Elita cəmiyyətin öndə əsas sahəsində meydana əldir: siyasi, iqtisadi və intellektual sahələrdə. Adətən üz sahəsində ən böyük nailiyyətlər qazanan ömrümlü şəxsiyyətlər elita yaradırlar. İtaliya faşistlərinin lideri Mussolinin Paretonu üz müəllimi gənc edirdi.

Moskanın, Paretonun və elita nəzəriyyəsinin başqa tərəfdarlarının fikrinə əsasən xalq hakimiyyətin mənbəyi və daşıyıcısı ola bilməz və olmamalıdır, çünki xalq bütövlükdə şəxsesizdir, siyasi problemləri gəl etmək qabiliyyəti yoxdur. Kötlə «ən yaxşı gəncə cəmiyyətdə olur», gəncə ən vaxt isə qorxulu qövrüyə çevrilir, nəzərə çarpan mögüm yenilikləri sevmir; bərabərliyə ən ataraq insan mədəniyyətini dahıdır, onu keçmiş vətənilik dərəcə tərəf əriyə atır.

Moska və Pareto XX əsrdə Avropada siyasi fikrin inkişafına böyük təsir əüstərmişdir. İndiki vaxta neolitarizm möasir Qərb politoloəiyasına əgəmiyyətli təsir əüstərən cərəyanlardan biridir. Neolitaristlər təsdiq edirlər ki, azadlığın əsl təminatçısı «idarə olunan çoxluq» deyil, «gəkim azlıq» ola bilər.

Faşizm. Nasional-sosializm.

Faşizm və nasional sosializm sosial-siyasi cərəyan və ideoloəiyə kimi XX əsrin 20-30-cu illərində Qərbi Avropada meydana əəlmişdir.

Faşizm əvvəlcə İtaliyada yaranmış, sonralar başqa Avropa ölkələrində keçmişdir. Faşistlər gəkimyyəti ələ alandan sonra ifrat autoritar və totalitar rəəim yaratmışlar. İtaliyada faşizmin lideri **Benito Mussolini** (1883-1945) olmuşdur. O, əvvəllər sosialist partiyasının əzəvö idi.

1920-ci ildən başlayaraq İtaliyada fəəil və kəndli gərəkəti olduqca əenişlərir, sosialist və kommunist ideoloəiyasının tərəfdarları çoxalır. Belə bir şəraitdə kommunizmə qarşı bir qorunma vasitəsi gəsab edilən faşist gərəkəti iri kapitalistlər tərəfindən mödafiə edilir.

1921-ci il Roma qurultayında faşizm artıq siyasi partiya şəklini alır. Mussolini gəkimyyəti ələ almaq qərarı vermişdir. Bu məqsədlə faşistlər Romaya yürüş təşkil edirlər və gəç bir möqavimət əürmədən gədəfə çatırlar. Kral Mussolinin gükumət qurmaha dəvət edir və məclis ona tam etimad əüstərir. Bundan sonra o, addım-addım faşist diktaturasına döhrü ircliləyir.

Mussolininin tərəfdarları onu Allahın əündərdiyi dəyərli bir şəxsiyyət gəsab edir və İtaliyanın xilaskarı əlan edirlər. Liberallar faşizm tarixi bir anamaliyə, qeyri-təbii bir gədisə saymışlar. Marksistlər isə onun yaranma səbəbini sosial-iqtisadi faktorlarda axtarırlar, faşizm artmaqda roə fəəil gərəkətinə qarşı burəuazianın reaksiyası gəsab edirlər.

1922-ci ildə faşistlər İtaliyada iqtidarı ələ keçirdikdən sonra korporativ əsasda bir dövlət qurmaq işinə başlayırlar. Onlar «faşizm» süzənön (italyanca

fascio-çubuq döstəsi, bahlama, birləşmə deməkdir) etimologiyə anlamda korporativ dövlət demək olduğunu vurmuşdur.

Korporativ (faşist) dövlətin əsas prinsipləri aşağıdakı kimi müəyyənləşdirilirdi.

1. Faşist dövlət fərdin ləğv edilən olan liberal dövlət anlayışını rədd edir, fərdin iradəsini cəmiyyətin əsası olduğunu fikrini qəbul etmir. Bu dövlətdə fərdə dəyər qazandıran, onun əxlaqi və elmi sağlamlıq bilik əldə etməsinə səbəb olan cəmiyyətdir. Fərdin bütün hüquq və vəzifələrinin qaynağı cəmiyyətdir.

2. Faşist dövlətdə cəmiyyət fərdlərdən yaradılan bir bütün deyil. Cəmiyyət təbii, biologiyə, coğrafi, dini, mədəni və s. sahələrlə birləşən fərdlərin cəmlənərək əmələ gətirdiyi sosial qurumlardan (corps) meydana gəlir.

3. Faşist dövlət özünü (orqanik) nəzəriyyəni mənimsəyən bir dövlətdir. Özünü nəzəriyyəyə əsas dövlət insan orqanizminə bənzəyir. İnsan orqanizmindəki orqanların xüsusiyyəti, rolu, funksiyası və onlar arasındakı əlaqələr nəzərdə tutulsa, sosial qurumların cəmiyyət gətirildiyi rolu, xüsusiyyəti, funksiyası və onlar arasındakı əlaqələr də eyni olur.

B.Mussolini 1933-cü ildə çıxışlarının birində demişdir ki, faşist dövlətdə aşağıdakı üç xüsusiyyət olmalıdır: 1) bir partiya – faşist partiyası gülməli olmalıdır. Çünki bir partiya sinfi mübarizəni aradan ələkəldir, iqtisadi və siyasi sağlamlıq cəmiyyətin birləşməni təmin edir; 2) bu dövlət totalitar olmalıdır, fərdin bütün fəaliyyətini müdaxilə etmək hüququ təmin edilməlidir. Dövlət fərdlərin bütün ümid və məqsədlərinin qaynağı olmalıdır; 3) dövlət fərdlərin bir ideal ətrafında birləşməsidir.

Faşizm ilə özünü surətdə bənzər olan, ona qaynaq-qarışan ideologiyə nasional-sosializmdir.

Nasional-sosializm iki dünya müharibəsi arasında meydana gələn totalitar, avtoritar bir sistem olmuşdur.

Nasional-sosializmin qurucusu Adolf Hitler (1889-1945) 1923-cü ildə Mussolinin Roma yürüşünə bənzər bir yürüş təşkil edir, lakin müvəffəqiyyət qazınmır. O, gəbs edilir və bir il gəbsdə qalır. Gəlmə vaxtı «Mənim mübarizəm» («Mein Kampf») kitabını yazır. Burada o, sosialist ideologiyasına

qarşı barışmaz müvqə tutur və əüsterir ki, cəcr bu ideoloəiyanın qarşısına yaxşı tcmllerc oturmuş doktrin çıxarılsa gcmn ideoloəiyanın aradan qaldırmaq olar. Ancaq bu yolda sctr gcrckct etmckdcn qorxmaq lazım deyil. «Tikinti sagclcrindc, fabriklerdc, toplantı yerlcrindc və mitinqlerdc dcğşct və qorxunun eyni dcrccdc dcğşct və qorxu ilə qarşısı alınmama o isteyinc çatır» deycn Gitler əüsterirdi ki, «sosial-demokratiyanın əcrçklçşdirmcyc çalıışdını əizli mcqscdlcrin nc olduhunu anlamcq ancaq ycgudilcrin kim olduhunu bilmcklc mömköndör». O, inandırmaha çalıışdı ki, iki qövvc – marksizm və ycgudilcr alman millctinc büyük tcglökc yaradır. Bötön pisliklc ycgudilcrin başqa xalqlar üzcrindc gükmranlıhını tcmn etmck öçön bir ycgudin – Marksın qurduhu doktrindcn əclir. Gitler almanlar öçön öçöncö bir tcglökc dc əürördö – parlamentarizm. Onun əcldiy ncticc budur: «Demokratiya marksizmin artım sagcsidir», çoxluq gcç vaxt bir adamın yerini tutmayacaqdır, seçkilcr gcç vaxt qabiliyyctli, bilikli adamların gakimiyyctc əclmcsini tcmn edc bilmcz.

Əüsterilcnlerdcn başqa Gitler parkermanist və Xristian Sosial Partiyanın proqram və liderlcrinin davranışlarını da üzöncmccxsus tcdqiq etmişdir. O, əüsterirdi ki, bu gcr iki partiyanın nüqsanları var. Panəermanist gcrckat mcqscdc çatmaq öçön bötön qövvcsilc burğuaziyanı deyil, kötlclcri qazanmaha çalıışmalıdır. Xristian Sosial Partiyası isc kötlclcrin üncmini bilir, sosial xarakterilc bunu qavradıhını bildirir, amma onun nüqsanı da ycgudi döşmcnçiliyi, irqçilik prinsipinc deyil, dini csaslara dayanmasıdır. Çıxış yolu nasional-sosializm olacdaq, ycnı millctçilik ilc sosializmin, lakin sinfi möbarizesiz bir sosializmin birleşmcsi olacaq.

Faşist və nasional-sosialist ideoloəiyasının tcrkib gissclcri aşahıdakılardır: antikommunizm və nasional-sosializm, irqçilik (rasizm), povinizm, əcopolitika, totalitarizm, elitarizm, rcğbcr pcrcstiş. Başqa terrorist tclimlcrilc möqayiscdc bu ideoloəiya dağa əniş sosial bazaya arxalanır: ccmiyyctin orta tccbcqlcri.

Sinfi möbarizə nəzəriyyəsinin əksinə olaraq faşistlər bəşəriyyətin tarixini millət və irqin yaşamaq və özünü saxlamaq uhrunda möbarizəsi kimi təsvir edirlər.

İrqi konsepsiyaya əsas mədəniyyətin ilk tarixi daşıyıcısı irqdir. Ömumdünya tarixi əri irqinin möbarizə tarixi kimi yenidən yazılmalıdır. Bu irq Şimaldan Cənubə doğru yayılaraq Misirdə, Hindistanda, İranda, Qədim Yunanıstan və Romada nəqənə sivilizasiya yaradıb. İndiki zamanda əri irqin seçiciləri almanlardır. Nəşional-sosialistlər ərilərin (almanların) dünyada gülməranlılığını təmin etməyə çalışırdılar.

İrqi əürüş irqlər arasında bərabərsizlik prinsipinə dayanır, irqlər östön və aşahı irqlərc bülönür. Östön irqin saflılığını qorumaq lazımdır.

Təccavüz və başqa xalqları əsarətdə saxlamaha bəraət qazandırmaq üçün nəşional-sosialistlər irqçilik və şovnizmdən başqa gəm də əəopolitikadan istifadə edirdilər. Onların əəopolitikasının mərkəzində dövlət geyatının əsas prinsipi kimi yeni ərazilər uhrunda möbarizə təzisi təşkil edir. Beləliklə, başqa dövlətlərin ərazisini işğal etmək dövlət siyasəti səviyyəsinə qaldırılırdı.

Xalqı təşkil edən fərdlər arasında bəhlənti var. Cəmiyyət bir-birindən təcrid olunmuş fərdlərdən yaranma bilər. Nəşional-sosialist cəmiyyəti əerəkləşdirən fərdlər əyni qandan və ya qəgum qandan olduqlarına əürə milli mənlək şəuruna sağibdirlər. Belə bir döşönəncə əürə fərd möstəqil insan deyil, bötən parçasıdır, onun başqalarına və lazım olanda dövlətdə qarşı irclik sorələcək gəç bir gəqqı yoxdur. Nəşional-sosializm fərdiyyətçi liberalizmi rədd edir.

İrqi dövlətdə çoxlu partiyalar ola bilər. Onun vəzifəsi «gər cör insani təcəqqinin əsl şərti olan irqi inkişaf etdirmək və mögafizə etmək olacaqdır». Bu dövlət liberalizmi, parlamentarizm və çoxpartiyalı sistemi rədd edir. «Ali rəgber, əli ündər» (förrer) prinsipinə və cəmiyyət ilə rəgber arasında vəsətəçi olan tək partiyaaya dayanan bir dövlətdir.

Siyasi iqtidar förrerin, yəni tək bir adamın iqtidarıdır. Onun bu iqtidarı monopolist, atənom və avtoritar bir iqtidardır. Förrer əuya nə diktator, nə xalq təmsilçisi, nə də dövlət orqanıdır, o bir ündərdir. Förrerin iqtidarı

monopolistdir, bötön siyasi iqtidarı, bötön fcaliyyetini üzöndc birlçşdirir. Belc galda demokratiyadan danışmaq mcnasızdır.

Förerin iqtidarı monopolist bir iqtidardır delikdc o neczrdc tutulur ki, bu iqtidarı ona xalq vc ya bir düvlet orqanı vermcmişdir, Förur bu iqtidara bir ündcr olduhu öçön sagibdir.

Förerin iqtidarı atonomdur, çönkö o geç bir avtoritetc tabe deyil, gakimiyyci idarc edcrkcnc geç kimin neczartinc egtiyacı yoxdur. Parlament bir mcşvcrctçi orqanıdır. Förerin iqtidarı düvlet vc gükumct başçılıhını birlçşdirir.

Förerin iqtidarı avtoritardır, onun qcrarlarına qarşı geç kim etiraz edc bilmcz, onlar mözakirc edile bilmcz. Förer qcrarlarını gcyata keçirmck öçön nasional-sosialist partiyadan vc xösuscnc düvlet mexanizmindcn yararlanır. Düvlet Förerin clindc bir alct idi.

Förer qanunverici, icraedici vc mcgkcme gakimiyycini tck üzö gcyata keçirir. Ancaq tcbii ki, möxtclif vezifcleri icra edcn düvlet orqanları var, lakin onların gamısı förerc bahlı idi. Getta iqtisadiyyat da bilavasitc ona tabe idi. Gitler 1938-ci ildcn sonra bötön iqtisadi fcaliyycti dc düvlctc, ycnı üzönc tabe etmişdir.

İndiki düvrdc dc bir çox ölkclcrdc faşistler yenidcn baş qaldırıb, bu ideoloöiya açıq vc yaxud östö-ürtölö şckildc tcblih edilir.

Konverqensiya nəzəriyyəsi

Qcrb politoloöiyasında aparıcı yerlcrdcn birini konverqensiya neczriyyesi tutur (C.Gelbreyt, R.Aron, P.Sorokin vc b.).

Bu neczriyyecncn tcrfdarları tcsdiq edirlcr ki, kapitalizm ilc sosializmin konverqensiyası başlayıb. Bir-birini inkar edcn bu iki ictimai quruluş gcr iki tcrfin mösbct ccgctlerini qarşılıqlı olaraq mcnimseyccck, pis ccgctleri ataraq əlcceckdc «vagid postindustrial ccmiyyctdc» birlçşccckler. Kapitalizm planlaşdırma vc iqtisadiyyatın düvlet tcrfindcn tcnzimlcnmcsi elementlcrindcn istifadc edcrck kortcbii bazar ççkişmclcrinin ncticclcrini bitcrflçşdire vc ziyansızlaşdırma bilccck. Sosializm ifrat dcrccdc mcrckçlçmiş

reğberlikdən uzaqlaşacaq və liberalizm mərgəlsinə keçəcək. Bu doktrinə əür ələccək bu iki sistemin birliyindən yaranacaq yeni bir sistem məxsus olacaq. Bu yolla «vəğid industrial (postindustrial) cəmiyyət», «umumi rifəğ dğvləti», «kötlevi bolluğ dğvləti» və s. yaradılacaq.

Siyasi gəkimiyət konverğen cəmiyyətdə, bu nəzəriyyəyə əür, üz sinfi məgiyyətini tamamilə itirəcək. Yeni yaranan dğvləti nə kapitalist, nə də sosialist adlandırmaq olmaz. Bu dğvləti nə fəğlclər, nə də səğibkarlar idarə edir, ona yeni idarəçilər, menecerlər reğberlik edir. Menecerlər elmi-texniki inqilab prosesində yaranan keyfiyyətcə yeni ictimai bu zömrədir. Konverğensiya ideoloəiyasının tərəfdarları təsdiğ edirlər ki, büyük korporasiyalarda gəkimiyət mülkiyyətçi kapitalistlərdən idarəçi zömrəyə keçir. Səğmdarlar (aksionerlər) təminatlı əclir əldə edir. Fəğlclər yüksək və ətdikcə artan cəmk gəqqı alırlar. Bir süzlə mülkiyyət ilə gəkimiyət bir-birindən ayrılır, idarə edənlər bötən cəmiyyətin mənafeyinə uyğun olaraq gərəkct edir.

Solidarizm nəzəriyyəsi

XX əsrin birinci yarısında siyasi-gəquqi təlim olan solidarizm çox əniş yayılmışdır. Bu nəzəriyyənin əsas nöməyəndəsi fransız alimi *Leon Dyöqi* (1859-1928) olmuşdur. Fransız sosialistlərinin ideyalarına əsaslanan Dyöqi sosial solidarizm (gəmrəylik) konsepsiyasını inkişaf etdirmişdir. Onun nəzəriyyəsinə sosial solidarizm və yaxud insanların qarşılıqlı asılılılı məscəsi mərkəzdə dayanır. Dyöqi gəsab edirdi ki, gər bir sinif cəmiyyətdə birlik və ağınədarlıq yaratmaq öçön üz sosial vəzifəsini gəyata keçirir. İctimai cəmk büləösö prosesində siniflərin cəmkdaşlılı kapitalizmin çatışmazlıqlarını dinc yolla, inqilabsız aradan qaldırır.

Dyöqi yazırdı ki, sosial gəmrəylik faktı fərdlər tərəfindən yaradılır və sosial birlik normalarını meydana əctirir: sosial gəmrəyliyi pozan gəç bir iş əürməklə lazım deyil, əksinə, onu gəyata keçirməklə öçön gər kəs əlindən əclni etməlidir.

Dyöqi təsdiq edirdi ki, göquq bilavasitə sosial gəmrəylikdən dohur və elə buna əürə də göquq düvlətin fəvqəndə durur, onun öçön məcbəridir. O, əüsterirdi ki, göquqi normalar ömumi qarşılıqlı əlaqə şəraitində üz-üzənc daxili səbəblərdən eməlc əclir. Qanunverici sadəcə olaraq qanunu əüsterir, onu yaratmır.

Dyöqi subyektiv göququ inkar edir (antiliberalizm) və obyektiv göququ müdafiə edirdi. Obyektiv göquq, onun fikrincə əürə, nə fərdə, nə də kollektiv subyektiv göquqlar vermir. Gəmrəylik norması fərd öçön elə «göquqi vəziyyət», «ictimai bərc» imkanı yaradır ki, gəmin fərd sosial gəmrəylik sistemində tutduhu yərc uyğun olaraq möcyyənc funksiyaları gəyata keçirir.

Dyöqi xəsusi mülkiyyəti ömumi rifah namincə gəyata keçirilənc sosial vəzifə kimi təsvir edirdi.

O Kontun yolunu davam etdirənc Dyöqi, xalq suvereniteti ideyasını tənqid edir və «sindikalist federalizm» ona qarşı qoyurdu. Sindikat elə birlikdir ki, müxtəlif sinif və peşə qruplarını əlaqələndirənc göquqi forma və vasitə rolunu oynaya bilər. Dyöqi təsdiq edirdi ki, «sindikalist federasiya» yeni siyasi sistem kimi ənənəvi liberal parlament idarələrini cəvz etməlidir. Qərbi politologiyasında cəmiyyəti yerlərdən birini göququn gükəmrənliliyi və göquqi düvlət konsepsiyası tutur. Bu konsepsiyaya əürə göququn ən əsas vəzifəsi sosial konfliktləri aradan qaldırmaq və cəmiyyətdə mənafehlərin möcyyənc müvafizətini yaratmaqdır.

Cəmiyyətin müvafizət və inteqrasiya (birləşdirənc) modelləri ictimai sistemin sabitliyi və normal fəaliyyəti öçön zəruri şərait yaradan konsensus (cəmiyyətin bütönc özlərinin gəmrəy olması) prinsipinin əsas şərt kimi irəli sürür. Konflikt isə sosial anomaliya gəsb edilir.

Qərbi politologiyasında göququn gükəmrənliliyi nəzəriyyəsi ləəitimlik (qanunilik) ideyası ilə sıx əlaqədədir. Bu nəzəriyyəncin tərəfdarları gəsb edirlər ki, göququn gükəmrənliliyi o deməkdir ki, xalq gəkmirəyətə olanlarla idarə edilənc, düvlətli ilə kaçıbların davranışlarını nizamlamaq vasitəsi kimi künüllə olaraq göququn qanuniliyini tanıyır.

1960-cı illərdən başlayaraq siyasi hakimiyyətin «mövazinet modellərində» əsaslanan konsepsiyalar cəmiyyəti dərəcədə tənqiddə məruz qaldı. «Cəmiyyətin konflikt (münaqişə) modeli»ni nəzəri cəhətdən əsaslandırmağa çalışan bir çox əürkəmli alimlər fəaliyyətdə başladılar. Bu iki cərəyanın nümayəndələri üç konsepsiyalarını əsaslandırmaq üçün qarşı tərəfi elmi dəqiqlikdə əönənləndirir və sübut etməyə çalışırlar ki, onların fikri real ictimai geyat proseslərinə uyğun əəlmir.